

Un espai a protegir o un entorn que se salvaguarda per si sol?

Emili Rams

Els paisatges naturals, com els urbans, es transformen i muden la seva fisonomia al llarg de la història. Diferents factors influeixen perquè aquests canvis siguin constants, però, sense cap mena de dubte, en la immensa majoria de boscos que ens envolten el que més ha fet variar la coberta vegetal de la forest és i ha estat l'acció prolongada de l'home sobre la massa forestal. Lluny del que molta gent és pensa, els boscos són paisatges domesticats, indrets on des de temps immemorials l'home ha practicat la silvicultura. Les característiques físiques i geogràfiques del terreny, com l'altitud, la composició del sòl i la situació geogràfica del muntanyam han estat els factors que més han determinat la vegetació que hi ha crescut. Sovint, però, quan el rendiment econòmic de les explotacions forestals ha decaigut,

alguns propietaris han impulsat la plantació de noves espècies foranes que actualment en són els elements més significatius, i els que ens demostren més clarament com pot canviar un territori.

Intentar descriure les variacions que s'han produït en els espais forestals al llarg de la història com a conseqüència bàsicament de la tala d'arbres és quelcom difícil, en tractar-se d'un apartat poc estudiat. No obstant això, és una tasca molt interessant que encara queda per fer i que pot aportar noves dades que transformin la visió i concepció que actualment tenim del que és un bosc i de per què els paisatges que ara tenim són com són i no d'una altra manera.

En aquest article intentarem fer una breu aproximació històrica a alguns dels canvis més significatius experimentats a les Guilleries en el decurs del temps, i dels canvis en la concepció comuna dels boscos.

N. C. LL. — 7. Vista del poble i vall de Susqueda des del Santuari del Coll

La vall de Susqueda
al principi del segle XX...



Un espai forestal

Les Guilleries són un massís ple de boscos que té una climatologia suau i una humitat elevada. «Les muntanyes, que solen tenir formes arrodonides, i es van enfilant progressivament des del peu de les cingles del Cabrerès amb altures d'uns 600-700 metres fins arribar a tocar la planura de Sant Hilari Sacalm i la depressió que forma la vall d'Osor, on s'aixequen els punts més alts de la contrada, que són Sant Gregori (1.088 m), Sant Benet (1.144) i el lloc més elevat de la zona, Sant Miquel del Solterra o de les Formigues, amb 1.204 metres». (1) No gaire lluny d'aquests cimals, en la serra de la Gavarra, hi ha el turó del Faig Verd, de 1.187 metres d'altura. Tota aquesta subcomarca és un espai eminentment forestal que té una gran varietat d'espècies botàniques, algunes d'endèmiques.

Aquest sistema complex de muntanyes té un clima molt variable, que n'ha condicionat la vegetació. «A nivells baixos predominen els arbres de fulla plana, espècies sempre verdes, i en els indrets elevats els arbres són de fulla caduca. En les bases de les muntanyes, fins a una altitud de 400 a 500 metres, la vegetació predominant és l'alzinar amb marfull o sureda. Aquests boscos són de vegetació densa i exuberant. En els solells secs, damunt els sòls sense calç, l'alzina és substituïda per la sureda. En les fondalades o parts baixes es formen uns petits bosquets que són una autèntica meravella. Espècies de fulla caduca, com els roures, els freixes, els castanyers, i a voltes els verns i les gatelledes, envolten la part baixa d'algunes rieres. A mesura que anem guanyant altitud, la penetració de plantes de l'Europa humida cada cop es fa més evident. Rouredes, avellanoses, tremoledes i vermedes apareixen en extensions cada vegada més grans i ocupen zones humides en les fondalades.

«L'arbre rei dels obacs o zones humides és el castanyer, que ha caracteritzat aquesta contrada». (2)

En conseqüència, les Guilleries són un espai eminentment forestal, on la silvicultura, o el conreu del bosc, té una forta tradició històrica. Segurament els boscos guilleriencs han estat dels més explotats

del país, i dels que més rendiment han donat als seus propietaris. La gran massa forestal que cobreix tot el massís, tots els boscos tan espessos que avui contemplem, no tindria aquesta exuberància i frondositat si no hagués estat perquè en èpoques pretèrites la fusta donava bons guanys. El factor econòmic, doncs, ha esdevingut l'element principal que ha determinat la configuració actual d'aquest territori, i no les lleis o les polítiques de protecció forestal. Però els temps canvien, els boscos ja no donen beneficis i els antics usos d'explotació forestal s'han abandonat. Aleshores, més que mai, és quan ens hem de fer aquesta pregunta: cal protegir les Guilleries, o hem de deixar que aquest espai natural faci la seva via?

Els indicis arqueològics

Algunes restes arqueològiques trobades en diferents indrets de la zona documenten la presència d'antics poblaments humans. Les primeres notícies que ens proporciona l'arqueologia provenen del paleolític, el neolític i l'eneolític. (3) Eren èpoques de transició climàtica, des de final del plistocè a l'inici de l'holocè; comptant-ho en xifres podríem recular entre 11.000 i 5.000 anys.

Aquells primers pobladors eren nòmades, per tant vivien del que els donava la naturalesa: caça, pesca, fruits, etc. Després del neolític, les tribus van començar a establir-se en indrets determinats, tot formant petits poblats o comunitats. Des d'aleshores l'home començà a transformar el paisatge amb les seves mans, fins a esdevenir el principal responsable dels canvis esdevinguts fins avui. L'agricultura començà arrancant al bosc petites porcions de terreny per dedicar-les al conreu, o talant arbres i arrancant matolls per condicionar un espai destinat al pasturatge de bestiar. «A partir de les mostres extretes a les coves del Pasteral i de l'Avellaner de Gogolls, podem deduir que els nostres boscos eren predominantment de fulla caduca, i el roure era l'arbre dominant, mentre que l'alzina es devia trobar únicament en els indrets més secs i assolellats. Un altre arbre important seria l'avellaner silves-



...i la vall actual, amb el pantà i l'augment de la coberta forestal.



La vall i el poble, al començament del segle XX.



La vall actual, amb el poble engolit per les aigües.

tre, que podia haver estat afavorit per l'home per tal d'obtenir-ne els fruits.

«Sembla que els boscos ocupaven la major part de la superfície, i hi vivien animals com el porc senglar, el cérvol i el cabirol, alguns dels quals han desaparegut dels nostres boscos per una excessiva activitat cinegètica.

«El clima era lleugerament més humit que l'actual, amb unes temperatures molt semblants, o en tot cas una mica més fredes».(4)

Després, a l'edat del ferro i del bronze, els humans excavaven la terra tot cercant els preuats minerals. Per fondre'ls necessitaven importants quantitats de llenya, per produir el carbó. Totes aquestes activitats primàries van comportar una transformació del paisatge que amb el pas del temps i amb l'increment de la producció ha esdevingut essencial.

Els ibers i especialment la tribu dels ausetans van deixar a la zona la seva petja històrica. Fins avui la majoria de poblats ibèrics s'han trobat a tocar de les línies de separació de les Guilleries. Solien instal·lar-se damunt de turons propers a planes fluvials. Sabem que conreaven camps de cereals, i que fonien minerals com el coure i el ferro.(5)

La romanització comportà un canvi important dins l'estructura social, que va fer augmentar la demografia amb la formació dels vilars i les vil·les. També s'arranjaren, o es construïren de nou, camins i vies de comunicació. L'augment demogràfic i la millora de les comunicacions va provocar una regressió de la massa forestal. L'agricultura va experimentar grans transformacions, com la introducció de l'olivera i la vinya.(6) Es creu que els iniciadors i impulsors de les plantacions de castanyers foren els romans. Les millores en el transport incrementaren l'explotació del bosc. Prop de les vil·les i vilars, es va començar a practicar una agricultura i ramaderia intensa. La major mobilitat serví per establir nous contactes entre els ciutadans de l'imperi romà, que propiciaren l'entrada en els paratges guilleriencs d'espècies noves, fossin forestals o per cultivar en els camps de conreu. La infraestructura de comunicacions romanes sempre ha estat motiu d'interès i polèmica. Prop de les Guilleries funcionaven dues importants vies de comunicació: la Via

Augusta, que feia un recorregut molt semblant al que actualment fa l'autopista A7 i que anava des de Cadis a Roma, i la Via Ausa, que anava des de Barcelona a Vic, amb un recorregut similar al que fa la N-152, retolada actualment com a C-17. Cap d'aquestes dues vies passava per dins les Guilleries, però tot ens fa pensar que hi havia una sèrie de camins que reduïen el recorregut entre Vic i Girona, tot passant per l'interior de la contrada, i que comunicaven amb aquestes dues carreteres. Es coneix l'existència de Bellapolla, una ruta o camí que anava des de la plana de la Selva fins a la plana de Vic, passant per l'interior de les Guilleries,(7) i del camí carener que anava a raure al pont de Malafogassa des de la vall d'Anglès, passant per coll de Nafre, prop del santuari de la Mare de Déu del Coll.(8) Un estudi toponímic detallat de la zona revela l'existència de diferents noms que tenen arrels llatines, però la constatació de la presència romana estaria avalada per la descoberta de diferents troballes arqueològiques, entre les quals destaca l'ara romana votiva trobada prop del santuari del Coll, que devia pertànyer a un petit edicle o temple romà. En aquest altar de gres gris local hi ha unes inscripcions de difícil lectura que, segons han transcrit Mayer i Rodà, diuen: «Campanus i Maximus [dedicaren] una ara votiva al déu Seitundus». El més sorprenent d'aquest temple és que fos dedicat al «déu Seitundus», una divinitat desconeguda que d'alguna manera ens fa pensar que podria tractar-se d'un antic déu ibèric.(9) També sabem que els romans ja extreïen minerals de les Guilleries, especialment galena argentífera, plata i possiblement feldspats aurífers i or. La revista *Investigación y Ciencia*, l'any 1985, va realitzar una sèrie d'anàlisis químiques pel procediment d'espectrometria en diferents joies trobades a Empúries. Els resultats varen concloure que alguns tipus de plata de les joies analitzades provenien de la zona compresa entre els pobles d'Osor i Anglès.(10)

Les primeres notícies escrites

Els primers documents de les Guilleries pertanyen al segle IX, en ple període carolingí, i ja ens donen una petita idea de com devia ser el paisatge d'aleshores. El primer escrit que coneixem data de l'any 844, i fa referència a un alou que el monestir de Sant Medir i

Sant Genís –comunitat benedictina que a partir de l'any 949 es traslladà a Amer, on fundaren el monestir de Santa Maria– tenia al Coll, municipi d'Osor. Aquesta mateixa concessió és novament esmentada l'any 860. L'alou estava situat en l'indret on actualment hi ha el santuari de la Mare de Déu del Coll, i on els benedictins d'Amer construïren un priorat que pertany a la diòcesi de Vic. Doncs bé, aquest primer document ja esmenta que aquell terreny era un tros de selva, o terra boscosa.

Posteriorment, successius privilegis carolingis dels anys 881, 886 i 922 fan esment del Plantadís (Plantadicium), que era propietat del bisbe de Girona; en aquest indret hi ha la delimitació de fronteres entre els bisbats de Vic i Girona i els comtats d'Ausona i Girona. Per un document del 898 que fa referència a un mall o judici que es va celebrar a Girona coneixem l'existència i els cognoms de 14 famílies que habitaven la vall d'Anglès i que varen vendre les seves terres al comte de Barcelona i Girona Guifré Borrell. L'abat del monestir d'Amer, Lupersuleo, reclamava que les terres eren del monestir i que per tant aquelles famílies no podien vendre-les. El jutjat va donar la raó a l'abat d'Amer i l'operació va quedar anul·lada. Aquest escrit, poc estudiat, aporta una informació molt interessant, perquè, segons diu l'historiador Pladevall, «En aquest moment encara no s'havia implantat el feudalisme a les nostres contrades i el que aquí es ventilava o discutia era la propietat de la terra, no la jurisdicció ni altres drets que s'anaren precisant als segles posteriors».

En el mateix pergami, actualment desaparegut, s'especificuen les fronteres que pertanyien als dominis del monestir d'Amer, que corresponen a la frontera actual del municipi de la Cellera de Ter amb Osor i Anglès. També es fa esment d'un alou que el monestir d'Amer tenia a Sant Pere de Casserres, a l'altre costat de les Guillerries. Per primera vegada es menciona la font de Sant Gregori del Turonal, situada a pocs metres del cim d'aquesta muntanya, vers la banda d'Osor. La part del document que ens interessa diu: «Allí hi va acudir per manament de la justícia en una ocasió Trasovado, que és mandatari de Gaufredo comte, el qual té un interdicte per tal de retomar aquella terra, i jo, Madaxus, mandatari del comtat de Girona en la vall d'Anglès, on hi ha el palau que es diu Merlango, situat dins els termes següents que consten en les escriptures: de la part d'orient amb el riu Tecere [Ter], a migdia amb la riera d'Ausore [Osor], i amb el lloc on aflueix continuament aigua en el clima de la muntanya, sempre sense interrupció, que fou de Domarico». (11)

Una zona molt poblada

Durant els segles IX i X les Guillerries ja estaven molt poblades, i en documents de l'època s'esmenten els llocs d'Osor (860), Savassona (890), Sant Pere de Casserres (898), Sau (917), Sant Hilari Sacalm (919), Joanet (919), Vallors (920), Susqueda (924), Querós (924), Santa Creu d'Horta (933), Viladrau (934), Sant Sadurní d'Osormort (937) i Espinelves (943). Tots aquests indrets pertanyien a la diòcesi de Vic i al vescomtat d'Osona.

El noble Sala, fundador del monestir de Sant Benet de Bages, va aparèixer per aquests verals a partir de l'any 919, per comprar les primeres terres i masos a Osor i Sant Hilari Sacalm. (12) A partir dels documents de compra sabem que l'agricultura i la ramaderia hi eren força importants i que la vinya era un dels conreus més



Sant Hilari Sacalm a mitjan segle XX, encara envoltat de feixes i camps de conreu.

valorats i amb força extensió. Coneixem l'existència de nombrosos camps i horts; sabem també que s'hi recol·lectava canem, lli, ordi i sègol, i que hi havia nombroses castanyedes que eren molt valorades en aquelles vendes.

Aquests documents també ens confirmen que al segle X tota la contrada, i especialment la vall d'Osor, estava molt poblada. De mica en mica els pagesos anaven fent la rompuda de la terra, (13) com ho havien fet abans els seus predecessors. Arreu del boscatge guillerienc s'anaren establint masies, i al seu redós es formaven camps i horts. Les peculiars condicions orogràfiques del terreny, ondulat, va ser l'element primordial per configurar un paisatge peculiar: les feixes.

Amb el pas dels anys, arreu de tot el territori s'anaren establint un nombre important de masies, que generalment es construïen al mig del bosc, en indrets ben allunyats dels nuclis urbans. Tot aquest sistema d'establiments humans durant centúries va formar un paisatge característic i ben palpable fins a la meitat del segle XX. L'element més identificador d'aquell hàbitat eren les clapes obertes a la coberta que formava el bosc, clarianes que eren ocupades pels terrenys dedicats a la masia o masies i el seu quintà o zona de cultiu. Freqüentment també hi havia calms o prats destinats a la pastura del bestiar. L'artigatge (14) era la forma tradicional de conreu. L'explotació del bosc va ser molt intensa durant els segles XVI i XVII, a més del carbó, que era un combustible de primera necessitat destinat primordialment al manteniment de la farga catalana i a les llars de les ciutats; també tenim constància de l'explotació dels castanyers. En aquesta època les castanyes de les Guillerries arribaven regularment al port de València. L'explotació de la fusta de castanyer també ha tingut la seva importància. L'historiador Francesc Carreres i Candi va trobar un document que confirma que en el segle XIV ja es feien «bastons» en els boscos de Sant Hilari. (15) Aquests bastons podrien ésser rodells (16) o aspres per utilitzar en els camps de conreu. L'ordre de cremar els boscos propers als camins rals i als indrets on es refugiaven els bandolers, donada pel virrei de Catalunya, el castellà García de Toledo, l'any 1561, en contra del bandolerisme imperant, i la tala abusiva de roures per a la construcció de galeres provocaren una desforestació



Les feixes de la Casanova d'en Rovira, de Sant Hilari, l'any 1948.

molt gran, no solament a les Guilleries sinó a tot el Principat. Cada cop el bosc es feia més imprescindible, ja que era el generador principal de molts productes de primera necessitat com carbó, llenya, feixines i fusta, matèries primeres que avui dia han estat suplantades per altres productes. Durant el segle XVIII, Catalunya va viure un increment notable de població, que comportà una gran explotació dels recursos naturals. Als boscos guilleriencs es produïren dos fenòmens contraposats: per un costat es vivia una època daurada, l'explotació del bosc donava molts beneficis, que permetien engrandir i modernitzar moltes cases pairals, i a voltes la demanda de productes forestals donava feina a molta gent; per contra, això comportava una regressió de l'espai forestal, que a més es veia agreujat per l'increment espectacular del conreu de vinya, bàsicament plantada a les falques de les muntanyes prop de les poblacions, en un escalonament de terrasses que s'anaven enlairant vers les muntanyes. L'explotació del castanyer anava agafant empena. La demanda de rodells i fusta de botada provocava cada cop més la plantada de bagues (17), i molts grans propietaris s'anaven especialitzant en la producció del castanyer, bé fossin bastons per a rodells o perxes per a la producció de fusta de botada.

La generositat de la natura

Una bona descripció del país de final del segle XVIII ens la dóna el viatger Francisco de Zamora en el llibre *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. (18) A mitjan segle XIX les Guilleries van aconseguir el seu màxim de població: l'any 1860 hi havia 8.321 habitants. Aleshores la immensa majoria de cases de pagès de la contrada, que eren centenars, estaven gairebé totes ocupades per masoveries que alternaven una agricultura de subsistència amb el treball fet al bosc. Des de mitjan segle XIX i fins a la meitat del segle XX la població a la zona es mantingué estable, amb tendència a la baixa. Fou durant aquest període que el bosc va viure una de les explotacions forestals més fortes, que afectà enormement l'arbrat de la zona. L'any 1920 hi havia més de 300 persones sindicades com a rodors (19), a més de quadradors, llenyataires, pipaires carboners i d'altres bosquerols. El bosc donava molts llocs de treball i vida a tota la contrada.

«Històricament, l'acció de l'home sobre la massa forestal guillerienca ha estat important i sempre ha tingut motivacions

d'índole econòmica. La rendibilitat que ha donat l'explotació de la fusta ha fet que prosperessin al llarg de la història algunes famílies de grans propietaris que durant centúries han conreat la silvicultura. A les Guilleries, es dóna com enlloc a Catalunya l'existència de grans propietaris forestals. Generalment, aquestes famílies són nissagues amb fortes arrels històriques que han prosperat gràcies als beneficis que havia donat l'explotació forestal. L'arbre més rendible ha estat el castanyer.»

Però també és un fet que sovint ha calgut adaptar l'explotació forestal a les exigències del mercat. Al principi del segle XX s'explotaven els boscos per a l'obtenció de fusta de botada, cairats, travesses, llenya, suro, carbó, rodells, soques de bruc, etc. Però actualment el panorama ha canviat ostensiblement». (20)

Paral·lelament, a final del segle XIX la fil·loxera va destruir la vinya, (21) que durant el segle XVIII havia guanyat molta extensió a costa de pinedes i suredes, i deixant al descobert multitud de feixes i bancals. Després d'aquesta plaga arribada de França, que començà a aparèixer en terres gironines a partir del 1883, la vinya ja no tornà a refer-se. Es van plantar avellaners a les feixes buides, i alguns indrets enlairats serviren per conrear patates per sembrar (22) o productes de secà. En unes quantes feixes ben enlairades properes al bosc es començaren a fer les primeres proves per a la implantació d'arbres d'espècies foranes.

L'abandonament del bosc

A mitjan segle XX començà a produir-se amb gran rapidesa un canvi paisatgístic i ambiental impressionant. «A partir de 1950 es produí un fort descens en el poblament de la zona. Només en una dècada, la població es reduí en 600 persones. Durant aquest temps pràcticament van desaparèixer algunes poblacions, com Susqueda i Sau, que van ser negades pels pantans. Aquestes dues viles, tot i que van mantenir la seva municipalitat, perderen molts habitants, que es van traslladar a pobles veïns. En aquesta dècada la baixa poblacional es produí a tots i cadascun dels municipis de les Guilleries, sense excepció. Les causes d'aquest descens, en part causat per l'anegament dels dos esmentats pobles, s'han de cercar també en l'abandonament dels masos i de les feines tradicionals de l'agricultura i del bosc.»

La possibilitat de trobar feines estables i més ben remunerades que no pas el treball de pagès o del bosc va propiciar aquest èxode. On l'abandonament de masos i feines tradicionals es va fer més evident fou en veïnats o masies allunyades dels centres urbans, com és el cas del veïnat i parròquia de Santa Margarida de Vallors, de Sant Hilari Sacalm, d'on l'any 1957 marxaren 22 famílies, i tot aquell sector quedà pràcticament despoblat. El mateix va passar al municipi de Sant Miquel de Cladells, que l'any 1974 va ser agregat a Santa Coloma de Farners. En aquest petit municipi, l'any 1910 hi vivien 380 persones, i l'any 1970 només 85.»

L'antiga demarcació de Querós, on actualment no viu ningú, pertanyia al terme municipal de Sau, però a final del segle XIX va ser unida a Sant Hilari Sacalm.»

Aquest despoblament, generalitzat en gairebé tots els pobles de la zona, va ser absorbit en bona part per Sant Hilari Sacalm, o per pobles com Santa Coloma de Farners i Anglès, que oferien llocs de treball en les indústries allí instal·lades». (23)

Des de fa una cinquantena d'anys, el bosc guillerienc ha crescut enormement en massa forestal. És la conseqüència lògica de l'abandonament dels masos i els treballs de pagès. Però el fet de disposar actualment de més arbrat no vol pas dir que hagin millorat les condicions naturals.»

La manca de rendibilitat econòmica de part de la fusta que es produeix ha propiciat últimament un abandonament excessiu d'aquestes explotacions, cosa que ha incrementat notablement les malalties en algunes espècies. L'abandonament de les bosqueries, el sotabosc de moltes de les quals resta sense netejar i on creix una extensa capa de marmanya, les fa extremadament perilloses per al foc i, a més, no deixa créixer com cal els arbres.»

La poca rendibilitat de la fusta ha propiciat que molts propietaris plantessin diferents espècies d'arbres que no són de la zona i que, evidentment, han canviat la imatge tradicional de la vegetació guillerienc, a més de produir canvis substancials que a la llarga podrien afectar greument l'estatge natural de la zona.» (24)

L'abandonament dels boscos comporta també un augment de plagues i un procés degeneratiu d'algunes espècies, com és el cas del castanyer. La baixada de preu d'aquesta fusta ha portat el desastre a moltes perxades i bagues. Nombroses explotacions ja no es tallen, ni tan sols es fan tractaments sanitaris per evitar malalties com el xancre i la tinya, que estan malmetent muntanyes senceres. Si no



Grup de rodels treballant en un estaller, l'any 1910.

es cerca un remei apropiat per controlar aquestes malures, que han provocat una autèntica epidèmia que creix cada dia més, podrem veure la desaparició completa de moltes perxades dins un període relativament curt, i fins i tot podríem veure, a la llarga, la desaparició a les Guilleries de l'arbre més emblemàtic i característic de la contrada.

Emili Rams i Riera és autor de llibres sobre Anglès i les Guilleries

Notes

- (1) Rams, Emili; Tarrés, Josep. *Les Guilleries*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 91. Diputació de Girona. Juny 2001.
- (2) *Ibidem*.
- (3) S'han fet troballes prehistòriques del paleolític i neolític a Osor, Viladrau, Sant Hilari Sacalm i Savassona, i es creu que el menhir de la Pedra Llarga de Sant Hilari Sacalm és de l'eneolític. Rams, Emili; Tarrés, Josep. *Les Guilleries*. Quaderns de la Revista de Girona. Juny 2001.
- (4) Bosch, Àngel. «Els primers agricultors i ramaders a la confluència Ter-Brugent». Suplement de la revista *Pels Pèls*. Desembre 1990.
- (5) S'han fet diferents descobertes de restes de poblats ibèrics a diferents llocs de les Guilleries, i també en zones que estan en la línia de separació entre aquesta subcomarca i la plana de Vic o la vall d'Anglès. En destaquen indrets com Puigseslloses, Puigsespedres, Rajols, Castellet de Folguerols, Puig Castellar, Savassona, Puigdefar, Osor, Sant Hilari Sacalm, Anglès i la Cellera de Ter.
- (6) Actualment, els olivars o les vinyes gairebé han desaparegut de les Guilleries, però hi ha constància històrica de la seva ubicació, fins i tot en indrets prou enlairats.
- (7) Vegeu: Bolòs, Jordi; Hurtado, Víctor. *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia. Atles del Comtat de Girona (785-993). Atles del Comtat d'Osona (798-993)*. Rafael Dalmau, Editor. Anys 2000-2001.
- (8) Vegeu: Tarrés i Turon. Josep. *Un camí antic de Girona a Vic per les Guilleries*. Quaderns de la Selva, núm. 14. Any 2002.
- (9) Mayer, Marc; Rodà, Isabel. *Revista Fonaments*. núm. 5. Any 1985.
- (10) *Investigación y Ciencia*, núm. 104. Maig 1985.
- (11) Vegeu *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, per Esteve Pruena i Bayona. Edició a cura de Josep M. Marquès. Document núm. 6, p. 33. Fundació Noguera. Col·lecció Diplomatari. Barcelona, 1995. La part del document aquí transcrita diu: «domde iubete me audire de isto presente Trasouado, qui est mandatarius iamdicto Gauzfredo comite quia iamdictus Gausfredus comis tenet iniuste alaud quod deuet esse de iamdictos monasterios, unde ego iamdictus Madaxus mandatarius sum hic, in comitatu Gerundense, in ualle Anglese, idest uniuersalis Palaciolo qui dicitur Merlango cum fines uel termines illorum qui sunt terminatas presentes scripturas; de parte orientis in fluium Tecere, et de meridie in ribulo Ausore, de occiduo uero sicut aqua uergit per ipsa cacumina moncium, et de circi usque in ipso proprio quod fuit de Domarico».
- (12) Vegeu: Pladevall, Antoni. *El poblament i la propietat de la terra als antics termes de Sant Hilari Sacalm i de la vall d'Osor (s. X)*. Quaderns de la Selva, 6. Any 1993.
- (13) Rompuda: acció de transformar una terra erma o boscosa en conreu.
- (14) Artiga: terra erma o boscosa que es preparava per al conreu temporal arrencant arbres i herbes, cremant-les i escampant-ne les cendres. Es conreava sense repòs, i un cop exhaurida la seva fertilitat, era abandonada.
- (15) Carreras i Candi, Francesc. «Notes històriques de Sant Hilari Sacalm», a *L'Estiuada*. Barcelona, 1911.
- (16) Rodells: feixos de cercols, de troncs de castanyer, esberlats per la meitat, ajuntats, aparellats i lligats en forma rodona o allargada, que servien per encercolar botes, caixes d'arengades i altres utensilis.
- (17) Baga: bosc plantat en un lloc obac; per extensió, bosc de castanyers que es crien per a rodells.
- (18) El dia 12 de gener de 1790, Francisco de Zamora arribà a Sant Hilari Sacalm, que va descriure d'aquesta manera: «Es pueblo de más de 2.000 almas, que viven principalmente de cortar la madera de todos estos montes. Nacen 90 criaturas cada año. Es país muy fecundo y el vicano nos dijo que se atribuía al uso de las manzanas. Comen farinetas, que se componen con harina de maíz y un poco de manteca o aceite, y por no ser tan buena la que se coge en la tierra la traen de la plana de Vique». Sortint de Sant Hilari Sacalm, anant en direcció al Subirà de Santa Creu d'Horta, Francisco de Zamora passà per la masia del Soler de Monsoli, on va descriure 28 classes de pomes diferents, i quedà sorprès que gent acomodada com l'amo d'aquelles propietats visqués feliç enmig de les muntanyes; «Desde aquí nos dirigimos a la casa del labrador conocido por Benet y Soler de Montsolís, famosa en estos territorios por las riquezas y honradez de sus dueños. Desde que la descubrimos, situada en una eminencia, rodeada de bosques y en paraje tan solitario, fuimos reflexionando la calidad de este género de población en Cataluña, pareciendo increíble que unos hombres tan acomodados vivan contentos en semejantes soledades».
- (19) Zamorano, Roger. *El sindicalisme forestal: els rodels*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny La Gabella, abril 2000. (Montsolí; 3).
- (20) Rams Riera, Emili. «Els oficis perduts dels bosquerols de les Guilleries». *Revista d'Etnologia de Catalunya*. Núm. 20. Abril 2002.
- (21) Per tradició oral, encara poc temps enrere es comentava que en certes valls i llocs aïllats de les Guilleries, com és el cas de Queròs, la fil·loxera no hi va ambar mai.
- (22) Durant molt de temps les patates vermelles per sembrar de Sant Hilari Sacalm tingueren molta fama.
- (23) Rams, Emili; Tarrés, Josep. *Les Guilleries*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 91. Juny 2001.
- (24) Rams Riera, Emili. «Els oficis perduts dels bosquerols de les Guilleries». *Revista d'Etnologia de Catalunya*. Núm. 20. Abril 2002.